

Spis treści

Wstęp	7
1. Europa Środkowo-Wschodnia jako region historyczno-kulturowy	9
2. Kwestie narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej	
– ogólna charakterystyka	26
2.1. Uwarunkowania polityczne	26
2.2. Uwarunkowania społeczno-ekonomiczne	38
2.3. Uwarunkowania demograficzne	41
2.4. Uwarunkowania kulturowe	45
3. Dynamika kwestii narodowościowych	
w Europie Środkowo-Wschodniej (XVIII-XX w.)	57
3.1. Przebudzenie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej	58
3.2. Polityka narodowościowa wielkich mocarstw	64
4. Sytuacja poszczególnych narodów w XIX i na początku XX wieku	78
4.1. Polacy	81
4.2. Węgrzy	91
4.3. Serbowie	96
4.4. Estońcy	105
4.5. Łotysze	109
4.6. Litwini	111
4.7. Ukraińcy (Rusini)	118
4.8. Białorusini	134
4.9. Słowacy	139
4.10. Czesi	164
4.11. Słoweńcy	173
4.12. Chorwaci	178
4.13. Rumuni (i Mołdawianie)	183

4.14. Macedończycy	194
4.15. Czarnogórcy	198
4.16. Bułgarzy	201
4.17. Albańczycy	208
4.18. Żydzi	214
4.19. Niemcy	225
4.20. Rosjanie	230
4.21. Cyganie (Romowie)	232
4.22. Grecy	233
4.23. Ormianie	236
5. Rozpad imperiów wielonarodowych i (nieudane) próby stworzenia nowoczesnych państw narodowych	239
5.1. Od imperiów wielonarodowych do państw wielonarodowych	239
5.2. Prawo narodów do samostanowienia?	254
5.3. Próby stworzenia wieloetnicznych narodów politycznych	260
6. Masowa eksterminacja i wypędzenia: II wojna światowa i jej konsekwencje	268
7. Komunistyczna „zamrażarka”. Czy komuniści „zamrażali”, czy rozwiązywali konflikty etniczne?	287
Bibliografia	303

Wstęp

Historycy i badacze procesów narodotwórczych są na ogół zgodni co do tego, że początków ruchów narodowościowych czy narodotwórczych szukać należy w Europie Zachodniej na przełomie XVIII i XIX wieku, zaś w Europie Środkowo-Wschodniej pod koniec pierwszej połowy XIX wieku. Jest to naturalnie pewne uproszczenie, gdyż w interesującym nas regionie zdarzały się przypadki ruchów narodotwórczych rodzących się, podobnie jak na Zachodzie, u schyłku XVIII wieku. Poza tym należy mieć na uwadze odmienne sposoby definiowania kluczowej kategorii, jaką jest naród, o czym była już mowa w poprzednim tomie poświęconym zagadnieniom teoretycznym. O ile bowiem na Zachodzie dominowała polityczna koncepcja narodu, o tyle w Europie Środkowo-Wschodniej koncepcja etnokulturowa. W niniejszym opracowaniu interesuje nas obszar Europy Środkowo-Wschodniej oraz dokonujące się w nim procesy narodotwórcze w XIX i XX wieku aż do Jesieni Narodów (1989). Poddając je analizie, mamy oczywiście na uwadze, że w niemałej mierze są one inspirowane zachodnioeuropejskim oświeceniem, ale w jeszcze chyba większym stopniu – niemieckim romantyzmem.

Publikacja ta wpisuje się w pewien katalog opracowań historycznych poświęconych omawianemu zagadnieniu autorstwa wybitnych naukowców takich jak: J. Chlebowczyk, B. Cywiński, P. Eberhardt, J. Kłoczowski, M. Waldenberg, P. Wandycz czy H. Wereszycki. Niemniej nie stanowi ona opracowania historycznego, lecz historyczno-politologiczne, albowiem dużo uwagi poświęcamy także kwestiom narodowościowym i konfliktom etnicznym, jakie miały miejsce po II wojnie światowej, poddając refleksji ich socjoekonomiczne i polityczne determinanty. Zamierzeniem autorów było przede wszystkim dostarczenie niezbędnego kompendium wiedzy na temat genezy, uwarunkowań, rozwoju i form przejawiania się kwestii narodowościowych w Europie Środkowo-Wschodniej na przestrzeni ostatnich dwóch stuleci.

Temu zamierzeniu podporządkowana została struktura książki. Zaczynamy bowiem od szczegółowej analizy uwarunkowań kwestii narodowościowych, dzieląc je na cztery główne kategorie, a mianowicie: polityczne, społeczno-ekonomiczne, demograficzne i kulturowe. Następnie wyjaśniamy ich genezę i bezpośrednie przyczyny, skupiając się zwłaszcza na polityce wielkich mocarstw – imperiów wielonarodowościowych.

W tym kontekście sporo miejsca poświęciliśmy szczegółowemu omówieniu sytuacji poszczególnych unaradawiających się etnosów w Europie Środkowo-Wschodniej. Jest to najobszerniejsza część publikacji, ale uznaliśmy, że warto poświęcić temu zagadnieniu więcej uwagi, zważywszy, że w innych opracowaniach brakuje kompleksowych analiz tego zagadnienia w ujęciu przekrojowym, tzn. w odniesieniu do całego regionu. Kolejne trzy części odnoszą się do trzech kluczowych okresów XX wieku, ważnych z perspektywy rozwoju nowoczesnych narodów, nacjonalizmów i konfliktów etnicznych. Są to lata: 1918-1939, 1939-1945 i 1945-1989.

Należy zaznaczyć, że niniejsza publikacja jest zapowiedzią kolejnego tomu, którego przedmiotem są analizy kwestii etnicznych, polityk etnicznych oraz konfliktów etnicznych w odniesieniu do okresu zapoczątkowanego wydarzeniami Jesieni Narodów (1989).

Autorzy będą zobowiązani Czytelnikom za przesyłanie wszelkich, zwłaszcza krytycznych uwag do niniejszej publikacji, które mogłyby zostać uwzględnione w ewentualnych późniejszych wydaniach. Swoje polemiki i komentarze prosimy nadsyłać na adres: r. zenderowski@uksw.edu.pl.

1

Europa Środkowo-Wschodnia jako region historyczno-kulturowy

Europa Środkowo-Wschodnia (EŚW) to pojęcie wyjątkowo nieostre, budzące wiele kontrowersji (w dalszej części prezentujemy tabelę z kilkoma wybranymi propozycjami definicji zakresu terytorialnego interesującego nas regionu). Przyczyn owych trudności definicyjnych jest bardzo wiele, ale nie będziemy ich tutaj przywoływać, gdyż jest to temat innego opracowania [zob. Zenderowski 2004b]. Nas Europa Środkowo-Wschodnia interesuje jako region, w którym występowały i nadal występują kwestie etniczne i narodowościowe.

Specyfika Europy Środkowo-Wschodniej na tle Europy Zachodniej polega przede wszystkim na tym, że nowoczesne narody powstawały tutaj w zasadniczo odmienny sposób. O ile narody środkowo-wschodnioeuropejskie powstawały na bazie wspólnoty językowo-kulturowej, o tyle narody zachodnioeuropejskie wykształciły się na bazie wspólnoty państwowej (szerzej na ten temat w dalszej części opracowania). Jest to naturalnie pewne uproszczenie, gdyż trzeba mieć na uwadze solidne tradycje państwowe (nawet imperialne) w przypadku Polaków i Węgrów (w tym tradycje unionistyczne) oraz fakt, że narody zachodnie wyrastały na ogół z jakiegoś dominującego etnosu, z jego językiem i kulturą, następnie modyfikowaną i narzucaną ogółowi ludności państwa. Faktem pozostaje jednak to, że w Europie Środkowo-Wschodniej granice polityczne i etniczne bynajmniej nie są ze sobą tożsame, a fakt ten bywa często artykułowany w dyskursie politycznym. Stąd też wynikają liczne animozje narodowościowe i konflikty etniczne.

Nie bez znaczenia dla procesów unarodowienia zachodzących w Europie Środkowo-Wschodniej jest **geopolityka tego obszaru**. Od wczesnego średniowiecza stanowił on pole rywalizacji między Zachodem a Wschodem (Bizancjum, Mongołowie, Turcja, Moskwa/Rosja/ZSRR), jedno wielkie pole bitewne. Co prawda istniały na tym obszarze

potężne centra geopolityczne, jednak upadły one dawno temu (Drugie Carstwo Bułgarskie w XIV, Królestwo Węgierskie w XVI, a Rzeczpospolita Obojga Narodów w XVIII wieku) i nigdy nie odzyskały dawnej potęgi.

W czasach tworzenia pierwszych średniowiecznych państw na tym obszarze aspiracje do władania lub przynajmniej politycznej kontroli (hegemonii) nad tą częścią Europy wyrażało Cesarstwo Bizantyjskie (nad południową i wschodnią częścią) i Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego (nad północną i centralną częścią). W rywalizację tę skutecznie włączali się także papieże, a okresowo silne wpływy w nadbałtyckiej części regionu uzyskiwali także królowie duńscy.

W późniejszych wiekach pretensje do tego regionu wyrażała (i nadal wyraża) Rosja (Carstwo Moskiewskie/Imperium Romanowów/ZSRR/Federacja Rosyjska), posługując się niejednokrotnie hasłami pansłowiańskimi oraz Turcja (Imperium Osmańskie). Z drugiej strony znaczną część obszaru Europy Środkowo-Wschodniej kontrolowała Austria (od 1867 – Austro-Węgry), a od XVIII wieku coraz bardziej widoczny był apetyt Prus (od 1871 roku Niemiec), wyrażający się m. in. w ideologii *Mitteleurop*y i *Drang nach Osten*. We współczesnej geopolityce pojawia się z kolei koncepcja *Heartlandu* (Mackinder), którego częścią jest Europa Środkowa i o dominację nad którym aktywnie zabiegają Stany Zjednoczone. Halford Mackinder, brytyjski geograf i ojciec nowoczesnej geopolityki, na początku XX wieku sformułował następującą teorię mówiącą, że „Kto rządzi Europą Wschodnią – włada *Heartlandem*; kto rządzi *Heartlandem* – włada Wyspą Świata (*World-Island*); kto rządzi Wyspą Świata – rządzi światem” [Mackinder 1904; 2009].

Rywalizacja mocarstw o poszczególne fragmenty EŚW, wskutek której szybko zmieniały one swoją przynależność państwową lub były areną niekończących się walk, wytworzyła w psychice narodów EŚW praktycznie **nieusuwalne poczucie tymczasowości**, prowizorium, a co za tym idzie – niepewności swojego istnienia. To z kolei nierządsko skutkuje agresją. Owa niepewność – pisze Tomasz Łubieński, poeta i krytyk literacki – „miała już pozostać w psychice tamtejszej, wobec braku jakiegokolwiek gwarancji, czy da się, a więc czy w ogóle warto, budować coś trwałego” [Łubieński 1994, s. 15-16]. Z kolei Lajos Grendel, węgierski pisarz mieszkający na Słowacji przywołuje bardzo znamieny, tyleż komiczny, co tragiczny dialog małżonków mieszkających w Koszycach: „Kiedy w 1991 roku ostatni żołnierz radziecki opuścił terytorium Czechosłowacji, bardzo już stary pan Schmidt rzekł do równie sędziwej pani Schmidt: *Ruscy wyszli. A kto wszedł?* – zapytała pani Schmidt, która nie czytała gazet i nie oglądała dzienników telewizyjnych. *Nikt nie wszedł* – odpowiedział pan Schmidt. ‘To niemożliwe, nie wierzę’ – ucięła kategorycznie pani Schmidtowa” [Grendel 1997, s. 22, cyt. za: Kaute 2001, s. 143].

W jakimś stopniu konsekwencją położenia geopolitycznego Europy Środkowo-Wschodniej jest fakt, iż w odróżnieniu od Zachodu, mieszkańcy tej części Starego Kontynentu doświadczyli **okrucieństw dwóch totalitarnych ideologii**: faszyzmu

(zwłaszcza w odmianie nazistowskiej i włoskiej, ale także w wydaniu chorwackich ustaszki, węgierskich strzałokrzyżowców i rumuńskich legionistów) oraz komunizmu, szczególnie w wersji stalinowskiej. Dominacja obydwu ideologii w ciągu kilkudziesięciu lat XX wieku, niemal całkowicie uniemożliwiła wejście na drogę demokracji i wolnego rynku, którą w tym czasie podążały narody Europy Zachodniej. Dodajmy także, że obydwie ideologie w praktyce uniemożliwiały także pokojowe rozwiązywanie kwestii etnicznych, a nawet je eskalowały. Doświadczenie komunizmu po nazizmie (lub komunizmu, tylko przerwane przez moment nazizmu w przypadku Białorusi, Ukrainy, a w pewnym stopniu także Węgier), opresji po opresji, bardzo różni mieszkańców Europy i w znacznym stopniu utrudnia wzajemną komunikację między zachodnimi i wschodnimi Europejczykami (to jednak znów temat na osobne opracowanie) [zob. Zenderowski 2009].

Nie bez znaczenia jest także **gospodarcze upośledzenie** interesującego nas regionu. Przez wiele wieków stanowił on ekonomiczne peryferia Europy Zachodniej, dostarczając surowców naturalnych, żywności i taniej siły roboczej. Jedyną wysokorozwiniętą gospodarką regionu, dorównującą w pierwszej połowie XX wieku gospodarkom zachodnim, była gospodarka czechosłowacka (*de facto* czeska). Cała reszta do drugiej połowy XX wieku tkwiła na pograniczu gospodarki agrarnej i wczesnoprzemysłowej. Sytuacja ekonomiczna w oczywisty sposób rzutowała na kondycję społeczną poszczególnych narodów (i *vice versa*). W Europie Środkowo-Wschodniej tradycyjnie zdecydowanie wyższy niż na Zachodzie był odsetek analfabetów, niższy – osób wykształconych. Klasa średnia, stanowiąca fundament demokracji, była zjawiskiem marginalnym.

W ramach tego tomu zajmować będziemy się problemami etnicznymi z ostatnich dwóch wieków, gdyż to właśnie wieki XIX i XX wydają się kluczowe w odniesieniu do interesującej nas tematyki. Postaramy się jednak naszkicować w odniesieniu do wybranych przypadków nieco szerszy kontekst historyczny, wskazując na genezę poszczególnych procesów narodotwórczych i konfliktów etnicznych. Tymczasem przyjrzymy się typografii i topografii EŚW w ujęciu kilku wybranych badaczy kwestii etnicznych w regionie (tabela poniżej).